

RADIOALOQA TERMINLARINING STRUKTUR XUSUSIYATLARI

Muslimjon Nasirov Maxsutali-o'g'li

Qo'qon DPI O'zbek tili kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tili radioaloqa sohasida qo'llaniladigan birikma terminlar haqida fikr yuritiladi. Tahlil davomida analiz, sintez, komponent tahlil usullaridan foydalanilgan. Sohaga oid terminlarning komponentlari miqdori bo'yicha turlarga ajratilib o'rganilgan va har bir tur soha terminlari misolida yoritib berilgan.

Abstract. The article discusses the compound terms used in the field of Uzbek radio communication. Analysis, synthesis, component analysis methods were used during the analysis. The components of field terms are divided into types according to their quantity and studied, and each type is explained by the example of field terms.

Kalit so'zlar. Birikma terminlar, komponent, struktura, sifat, sifatdosh, harakat nomi, son, ot so'z turkumlari, tushuncha.

Key words. Compound terms, component, structure, quality, adjective, verb, number and noun phrases, concept.

Terminlarning struktur va genetik tarkibini tadqiq etish dunyo tilshunosligida ham, o'zbek tilshunosligida ham ahamiyatli vazifalardan biri hisoblanadi. Ma'lum sohaga doir terminlarni tadqiq etayotgan har bir tadqiqotchi ushbu vazifani chetlab o'ta olmaydi. Ma'lumki, strukturalizm atamasi XIX asrning 70-yillaridan boshlab maydonga chiqib boshlagan. Uning paydo bo'lishiga asosiy omil yosh grammatikchilarning pozitivistik qarashlaridir. Strukturalizm tarafdorlari ularni yoqlamaydilar, va ularga qarshi maydonga chiqadi. Ushbu tarmoqning paydo bo'lishiga I.A. Boduen de Kurtene va F. de Sossyurning qarashlari asos bo'lib xizmat qildi. O'zbek tili radioaloqa sohasida birikma terminlar miqdor jihatdan ko'p. Ushbu terminlar barcha terminologik tizimlarda o'zining mustahkam o'rniga ega.

Birikma terminlar sintaktik usulda ikki va undan ortiq soʻz shakllarini oʻzaro bogʻlash yoʻli orqali ham hosil qilinadi.

Sohaga doir terminlarni komponentlari jihatidan quyidagi turlarga boʻlib oʻrganishni maqsadga muvofiq deb topdik:

1. Bir komponentli terminlar. Bir komponentli terminlar radioaloqa sohasida qoʻllaniladigan predmet va hodisa kabi tushunchalarni hech qanday tavsiflarsiz bevosita nomlaydi. Masalan: *qutblanish, nurlanish, himoyalanih, zondlash, tarmoqlanish, soyalanish, tarmoqlagich, oʻtkazgich, oʻlchagich* va shu kabi terminlar. Bir komponentli terminlarning koʻp qismi oʻzga tillardan oʻzlashgan terminlar hisoblanadi ularga misol tarzda quyidagilarni keltirdik: *abonet, adaptasiya, chastota, antenna, kanal, diod, dipole, zond, liniya, link, chastota* kabi terminlar.

2. Ikki komponentli terminlar. Ikki komponentli terminlar Radioaloqa sohasida koʻp miqdorni tashkil etadi. Ushbu terminlar soʻz turkumi jihatidan quyidagicha qoliplar asosida hosil qilinadi:

a) Sifat+ot qolipidagi terminlar. Ushbu qolip asosida yaratilgan birikma terminlar oʻzbek terminologik tizimida salmoqli oʻrinni egallab kelmoqda. Bunday birikma terminlarning aniqlovchi komponenti aniqlanmishning belgisi, xususiyati, xossasi kabi maʼnolarini ifolashda xizmat qiladi. Masalan: *yoʻldoshli tizim, kvadratik detektor, kvadaturali modulatsiya, kilometrli toʻlqinlar, kommunatsion halaqit, konduktiv halaqit, kontaktli halaqit, kosmik stansiya, kosmik tizim;*

b) Sifatdosh+ot qolipidagi terminlar: *sozlangan halaqit, sozlangan antenna, uzatiladigan signallar, fazalangan antenna, egallangan polosa;*

d) Ot+ot qolipidagi terminlar: *elektr shovqinlari, quvvat kuchaytirgich, quvvat zichligi jamoa antennasi, Yer toʻlqini, antenna effekti, antenna elementi;*

e) Son+ot qolipidagi terminlar: *birlamchi radar, ikkilamchi radioxizmat, ikkilamchi radar;*

f) Harakat nomi+ot qolipidagi terminlar: *kechiktirish liniyasi, kirish kuchaytirgichi, muvofiqlashtirish zonasi, muvofiqlashtirish masofasi, nurlanish darajasi, nurlanish turkumi, radioplenglash xatolari, radioeshittirish stansiyasi;*

3. Uch komponentli terminlar. Sohada uch komponentli terminlarning miqdori talaygina. Ular turli so‘z turkumlarining birikuvidan hosil bo‘ladi. Masalan: *halaqitlarni berkituvchi uskuna, chastota bo‘yicha sozlash, chastota modulatsiya telegrafiyasi, shovqinga qarshi antenna, egallangan polosa kengligi, elektr maydon kuchlanganligi, elektromagnit moslashuv darajasi, elektromagnit nurlanish signaturasi, elektromagnit to‘lqinlarining qaytishi* kabi terminlar.

4. To‘rt komponentli terminlar. To‘rt komponentli terminlar radioaloqa sohasida keng qo‘llaniladi va shu bilan bir qatorda ifodalanayotgan tushunchani kengroq qamrovda tavsiflash berish vazifasini bajaradi. Masalan: *antennaning yo‘naltirilgan koeffisienti, asosiy qabul qilish kanali, bevosita kuchaytirib qabul qilish, bir to‘lqinli simmetrik vibrator, davomiy bo‘lmagan davomiy bo‘lmagan industrial radioxalaqit* va shu kabi terminlar.

5. Besh komponentli terminlar. Besh va undan ortiq komponentli terminlar tushuncha tavsifini avvalgi terminlarga nisbatan kengroq tarzida ifodalaydi., Ammo terminlarning bu kabi uzun shaklda bo‘lishi ularning mavhumlik xususiyatiga putur yetkazadi. Negaki, termin qanchalik uzun bo‘lsa, u tushuncha mohiyatini shu tarzda keng yoritishga qaratilgan bo‘ladi”. [1] Terminlarning komponentlari miqdorining oshishi nutqiy qiyinchiliklarni ham yuzaga keltirishi mumkin. Masalan: *yo‘ldosh liniyasining ekivalent shovqin harorati, nurlanish chastotalari polosasining nazorat kengligi, radioplengatorning vertical tekislikdagi ko‘rinish zonasi, radiotexnika qurilmasining tayyor bo‘lish vaqti* kabi terminlar.

6. Olti komponentli terminlar. Olti komponentli terminlar ham tushunchaning tavsifini murakkablashgan tarzda ifoda etadi. Shuni hisobga olish kerakki, bu kabi jarayonlar natijasida tushuncha mavhumligiga putur yetishi ehtimoli yuqori bo‘ladi. Masalan: *radioeshittirsh uzatkichining ishonchli qabul qilish zonasi, standart chastotalar*

va vaqt signallarining stansiyasi, standart chastotalar va vaqt signallarining xizmati, tarqalish sharoitlarini nazorat qilish uchun radiomayog, soat milining yurishiga qarshi qutblangan to'liq.

7. Yetti komponentli terminlar. Sohada uchraydigan terminlar singari ushbu komponentli terminlar ham tushunchaning tavsifini kengaytirgan holda ifodalashga xizmat qiladi. Masalan: *standart chastotalar va vaqt signallarining yo'ldosh xizmati, chastotalarning yon polosasi qismini bostirish orqali uzatish, yaqin navigatsiya radiotexnika tizimi radiomayog'ining o'tkazish qobiliyati* va hakazolar.

8. Sakkiz va undan ortiq komponentli terminlar. Sakkiz va undan ortiq komponentga ega terminlar murakkab tushunchalarni ifoda etadi. Tushunchalarni batafsil holatda tavsiflaydi. Ularga misollar: *asboblar bo'yicha qo'nish tizimida vertikal holatni aniqlash asbobi, asboblar bo'yicha qo'nish tizimida gorizontal holatni aniqlash asbobi.* Soha tizimida **to'qqiz komponentli terminlar** mavjudligi tadqiqotimiz jarayonda ma'lum bo'ldi: *elektr ta'minoti tarmog'i bo'yicha xalaqitga chidamlilik hisoblash texnikasi vositalari, o'n komponentli terminlarga misol esa: ko'p kirishli antenna panjarasining kirishi bo'yicha berilgan yo'nalishdagi kuchaytirgich koeffitsienti, o'n bir komponentli terminlarga esa gorizontal va vertikal tekisliklardagi antenna yo'nalganlik diagrammasi asosiy yaprog'ining oraliq burchagi* kabilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mahmudova N. O'zbek tilidagi telekommunikatsiya terminlarining semantik, struktur va derivatsion xususiyatlari: Filol.fan. bo'yicha falsafa d-ri, dis.... —Qo'qon-2022.
2. Urunova Z. O'zbek tilida defektologiya terminlari. Filol.fan.bo'yicha falsafa d-ri. diss. avtoref. —Toshkent, 2021.
3. Shirinova Y.O'zbek tili bank-moliya terminologiyasi. Filol. fan.bo'yicha falsafa d-ri. —Toshkent-2020.
4. Radioto'liqlarining tarqalishi va antenna-fider qurilmalariga oid atamalarning ruscha -o'zbekcha izohli lug'ati.—Toshkent-2016.